

Засвоений літературною мовою займенник *цей* мав староукраїнську форму *сей*, напр.: *Тяжко мені сиротою/ На сім світі жити* (I, 84); *І привів мене старого,/ На сі святі гори* (II, 42).

Відображенням ще не усталених у мові, різноманітних книжних, діалектних форм є вживання варіантів прислівників *тоді, ніде* (*тойді, тогді, тоді, нігде, ніде*), напр.: **Тогді**, хвиля, неси з милим;/ *Куди вітер віє!* (I, 80); **Тойді** повісили Христа./ *Й тепер не втік від Марії!* (II, 38); **Тоді** я веселий./ **Тоді** я багатий./ *Як буде серденько/ По волі гуляти* (I, 199); **Нігде** невесело мені./ *Та, мабуть, весело й не буде* (II, 38).

Мовне чуття, освіченість, талант допомагали Кобзареві знаходити найбільш прийнятні для масової свідомості лінгвальні форми. Тарас Шевченко у вираженні думок, прагнень українського народу йшов попереду своєї епохи не лише в осмисленні національних, соціальних проблем, а й у доборі мовних засобів, які стали справжнім естетичним, літературним зразком для всього мовного простору, для всіх поколінь українців.

Лариса Масенко

ОПОЗИЦІЯ «УСНЕ – ПИСЕМНЕ» У МОВІ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Одна з ключових опозицій Шевченкової поезії пов'язана із художньо-смісловою інтерпретацією різних форм мовного буття, а саме з протиставленням писемної мови усному мовленню.

Художнє вирішення цієї опозиції слід розглядати в контексті тогочасних статусних і соціокультурних характеристик української та російської мов, співвідношенням різних форм їх побутування. Саме білінгвальна або, радше, диглосна специфіка тогочасної мовної ситуації України зумовила властиву поетичній творчості Шевченка кореляцію між протиставленням усної й писемної форм культури та антагоністичними українсько-російськими відносинами в політичній і мовно-культурній сферах.

Асиміляційна політика царського уряду, впровадження російської мови в адміністративних, освітніх, публічних сферах суспільного життя обмежили побутування української мови територіальними різновидами усного народного мовлення. Імперська русифікація перервала на підросійській Україні зв'язок української мови зі своєю давньою писемною традицією. Згідно зі стратегією російської асиміляційної практики, вилучення з ужитку українськомовної писемної культури мало унеможливити формування загальнонародної літературної мови як чинника національної консолідації українців.

Геній Шевченка зруйнував імперський проєкт створення триєдиного російського народу, який би об'єднував у своєму складі, крім росіян, ще й українців і білорусів. Своєю творчістю поет заклав культурні основи української нації, використавши багаті ресурси народного мовлення й усної народної словесності.

Творчість Шевченка належить до європейської течії романтизму, розвиток якого відзначався осо-

бливою інтенсивністю в літературах Середньо-Східної Європи, серед тих народів, які втратили національну незалежність. В умовах бездержавності романтична література виконувала місію збереження національної ідентичності. Визначальною рисою цієї літератури була орієнтація на народну творчість, в її образно-смісловій системі домінантною була народно-фольклорна течія. Усі аспекти й тенденції романтичної течії, як зазначає Дмитро Наливайко, «найповніше втілення отримали у творчості Шевченка, яка в цьому сенсі становить вищий вияв українського романтизму» (Наливайко Д. Стиль поезії Шевченка / Д. Наливайко // Слово і час. – 2007. – № 1).

Поетичну творчість Шевченка надихали два основних джерела – усна народна словесність і християнсько-біблійна традиція. Обидві ці стилеві домінанти орієнтовані на усні, а не писемні форми мовлення. Це стосується і біблійної тематики, оскільки, приміром, псалми передбачають усне співане виконання.

Що ж до народнопісенної творчості, то поет, за свідченням очевидців, знав «силу без ліку» народних пісень і переймав їх з одного разу (Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський / О. Кониський. – Львів : Вид-во наук. тов. ім. Т. Шевченка, 1898. – Т.1. – С. 40). За словами Михайлини Коцюбинської, «пісня завжди жила в свідомості і, очевидно, в підсвідомості Шевченка як голос України» (Коцюбинська М. Етюди про поетику Шевченка: Літературно-критичний нарис / М. Коцюбин-

ська. – Київ : Радянський письменник, 1990. – С. 76).

І в листуванні, і в творчості поета знаходимо багато свідчень того, що рідну мову він сприймав передусім у її звучанні, в її живомовному побутуванні, у думках і піснях народних співців – кобзарів і лірників.

Звертаючись до брата Микити у листі від 18 листопада 1839 р. з проханням писати йому «не по-московському, а по-нашому», поет додає: «Так нехай же я хоч через папір почую рідне слово, нехай хоч раз поплачу веселими сльозами, бо мені тут так стало скушно, що всяку ніч тільки й бачу во сні, що тебе, Керелівку, та рідню, та бур'яни (ті бур'яни, що колись ховався од школи), весело стане, прокинусь, заплачу». Вислів «хоч через папір почую рідне слово» показує, як сильно тужив поет у російськомовному оточенні Петербурга за рідною мовою у її живомовному звучанні.

Усне слово становило для Шевченка особливу емоційну цінність не лише як мова дитинства, мова довкілля, в якому він виростав. Усна народна словесність була також для поета важливим джерелом історичної пам'яті, правдивого знання про минулі події, яке народ зберігав, передаючи його від одного покоління до іншого.

У зв'язку з цим варто наголосити на відмінностях між усним і писемним типами культури, про що писав Юрій Лотман. Як зазначав учений, в усній культурі, на відміну від писемної, урочище, святилище, ідол «включаються» в культурний ужиток ритуалом, гаданнями, піснями

і танцями – і всі ці дії приурочені до певного часу, пов'язані з природними явищами – розташуванням зірок і сонця, місяця, циклічними вітрами й дощами, періодичним прибуттям води в річках тощо. Природні явища сприймаються в народній усній культурі як знаки нагадування і передбачення (Лотман Ю. О двух моделях коммуникации в системе культуры // Лотман Ю. Избранные статьи в трех томах. – Т.1. Статьи по семиотике и типологии культуры. – Таллин, 1992. – С. 108).

Від самих початків творчого шляху Шевченко задекларував свою духовну спорідненість із народними співцями – кобзарями й лірниками, яким у народній культурі належала особлива місія збереження й передавання історичної пам'яті від старшого покоління до молодшого. Спорідненість своєї творчості з кобзарським мистецтвом поет неодноразово підкреслює, характеризуючи власну поетичну мову як співану, наприклад у «Гайдамаках»: *А то співа: «Грає синє море»; ...а тепер не ту; не ту заспіваю, іншої заграю*. В епілозі поеми наголошено на усному характері оповіді про минулі події:

*Вибачайте, люди добрі,
Що козацьку славу
Так навмання розказую,
Без книжної справи,*

а також на збереженні зафіксованої в переказах і піснях колективної народної пам'яті, що передається безпосередньо з уст в уста, від старшого покоління до молодшого:

*Спасибі, дідусю, що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу:
Я її онукам тепер розказав.*

Образ кобзаря Перебенді з однойменної поезії можна трактувати як alter-ego поета. Перебендя не тільки знавець і ретранслятор багатющих скарбів народної творчості, він сам є непересічною, творчо обдарованою особистістю, духовний світ якого перебуває у гармонійному єднанні з природою, з місцевим ландшафтом. Він володіє вищим сакральним знанням, вмінням розпізнавати живі голоси природного світу й відчувати їх як знаки передбачення й нагадування, про що писав Ю. Лотман, характеризуючи тип усної культури:

*А думка край світа на хмарі літа...
І знову на небо, бо на землі горе,
Бо на їй, широкій, куточка нема
Тому, хто все знає, тому, хто все чує:
Що море говорить, де сонце ночує –
Його на сім світі ніхто не прийма...*

У поемі «Гайдамаки» поет протиставляє таке гармонійне єднання духовного й природного космосу у світосприйнятті носіїв народної мудрості схоластичному псевдознанню «письменних, дрюкованих», за висловом Шевченка, людей:

*...Такі, бачте, люди:
Все письменні, дрюковані,*

*Сонце навіть гудять:
«Не відтіля, – каже, – сходить,
Та не так і світить,
Отак, – каже, – було б треба...»
Що маєш робити?
Треба слухать, може й справді
Не так сонце сходить,
Як письменні начитали...*

Народнорозмовна мова, пісенна творчість, усна історія, переказувана з уст в уста, без допомоги писемної фіксації, протистоїть у Шевченка писемній мові як мові чужій, нав'язаній колонізатором.

Писемна культура, що в підросійській Україні впроваджувалась через уже сформовану на той час російську літературну мову, у Шевченка має винятково негативні конотації як знаряддя винародовлення українців, відчуження їх від своєї історії, традицій, народної етики. Вона представлена в Шевченковій поезії трьома сферами – сферою освіти, імперським дискурсом тлумачення історії й псевдопоезією придворних одописців.

У поемі «Сон (У всякого своя доля)» поет відтворює згубні наслідки штучної, відірваної від рідного ґрунту, чужомовної освіти українців в образі квітів, засушених «московською блекотою в німецьких теплицях», а Україна, яка втрачає своїх дітей, постає в образі бездітної вдови:

*Україно! Україно!
Оце твої діти,
Твої квіти молодії,*

*Чорнилом політі.
Московською блекотою
В німецьких теплищах
Заглушені!.. Плач, Україно,
Бездітна вдовице!*

Імперська освіта, як показує поет, має два наслідки – і обидва руйнівні для підкореного етносу. Вона призводить або до відчуження від рідного ґрунту, перериваючи родинні, соціальні й етнокультурні зв'язки людини зі своєю спільнотою, або ж пробуджує усвідомлення своєї соціальної й етнічної приниженості, викликає прагнення помсти, що провокує вибух насильства, який може набрати жорстоких ірраціональних форм, як це зображено в поемі «Варнак».

Опозиція «усне – писемне» уособлює також протиставлення правдивого історичного знання, яке народ зберігає в усних переказах, сфальшованому трактуванню визвольної боротьби українців в офіційній історіографії, пор., зокрема, відому полеміку Шевченка з істориком А. Скальковським у поезії «Холодний яр»:

*«Гайдамаки не воины –
Разбойники, воры,
Пятно в нашей истории...»
Брешеш, людоморе!
За святую правду-волю
Розбійник не стане,
Не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний...*

Ще одна сфера російської писемної культури, до якої поет висловлює неприховану зневагу, – це вірнопіддане славослов'я придворних поетів. Для прикладу можна навести коментар поета до портрета імператриці в поемі «Сон (У всякого своя доля)»:

*А я, дурний, не бачивши
Тебе, цяце, й разу,
Та й повірив тупорилим
Твоїм віршомазам.*

У поезії «Царі» Шевченко саркастично імітує високий стиль придворних одописців:

*Старенька сестро Аполлона,
Якби ви часом хоч на час
Придубали-таки до нас.
Та, як бувало во дні они,
Возвисили б свій Божий глас
До оди пишно-чепурної,
Та й заходилися б обоє
Царів абощо воспівать.*

Той же іронічний мотив звучить і в останній поезії Шевченка «Чи не покинуть нам, небого»:

*...І тоді,
Поки б химерив мудрий дід,
Творили б, лежа, епопею,
Парили б скрізь понад землею,
Та все б гекзаметри плели,*

*Та на горище б однесли
Мишам на снідання.*

Отже, Шевченкова поезія, ґрунтуючись на природних джерелах живого народного слова і фольклору у протиставленні до штучної писемної культури Російської імперії, заклала основи української літературної мови і в її усному, і в писемному різновидах.

Тетяна Мельник

ПОЕТИЧНЕ СЛОВО ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В УНОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Мовотворчість Тараса Шевченка була, є і залишатиметься найбільш знаковою у процесі формування загальноновизнаної літературної норми української національної мови. Лінгвісти різних наукових поколінь неодноразово зверталися до студіювання національно-мовної специфіки Шевченкових текстів, оцінюючи їх як джерело вивчення структурних та етнокультурних ознак української літературної мови.

Засобом Шевченкового змістотворення стала лексично багата загальнонародна мова, якій властиві широкі синонімічні ряди, образність, експресивність. У лінгвосвіті митця простежуємо ті особливості лексичної, фонетичної й граматичної систем, які згодом було визнано взірцевими, а сьогодні ці параметри загалом